

Type of Article (Research Article)

Elucidating Social Perception In Representing Genius Loci and Sense Of Place; A Semantic Approach To Identity-Oriented Cultural Environments

Mohammad Dabdabeh: Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Habib Shahhoseini: Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Morteza Seddigh: Department of Architecture and Urban Planning, Deylaman Institute of Higher Education (DIHE), Deylaman, Iran.

Article Einfo

Received: 2025/03/08
Accepted: 2025/06/08
PP: 52-65.

Keywords:

Cultural Environments
Identity
Social Perception
Genius Loci and Sense of Place
Semantic Approach

Abstract

Cultural environments have long served as platforms for shaping collective identity and conveying meaning within social contexts. What breathes life and significance into these spaces is the interplay between social perception and the representation of genius loci and sense of place. This study aims to explore how social perception influences the manifestation of these concepts within identity-oriented cultural environments, adopting a semantic approach to their interpretation. This research employs a qualitative phenomenological approach to explore the meaningful connections between social perception and the concepts of genius loci and sense of place within identity-oriented cultural spaces. Data were gathered through the analysis of theoretical texts, historical sources, and cultural symbols. By decoding semantic and semiotic layers, the study elucidates the role of lived experience and collective meaning in shaping spatial structures. Findings suggest that social perception plays a central role not only in individuals' spatial-sensory experiences but also in the reproduction of the latent meanings embedded in those spaces. Sense of place is nurtured through social interactions, collective memory, and cultural symbols, and is ultimately reflected as genius loci—a spirit interwoven with the hidden semantic layers of spatial form. The study concludes that social understanding of place, through perceptual and semantic dimensions, fosters richer representations of genius loci and sense of place in cultural environments. This perception is a construct of active user engagement, shared memories, and symbolic meanings embedded in the physical and spatial order. Therefore, the design of identity-oriented cultural environments in the contemporary era necessitates attention to the users' shared language and indigenous social values within a semantic framework.

Citation: Dabdabeh, Mohammad. Shahhoseini, Habib. Seddigh, Morteza. (2025). Elucidating Social Perception In Representing Genius Loci and Sense Of Place: A Semantic Approach To Identity-Oriented Cultural Environments. *Journal of Socio-Cultural Changes*, 22(1; Ser. 85): 52-65.

DOI:

Extended Abstract

Introduction

Human perception of space transcends physical attributes, emerging through the interplay of meaning-laden layers, lived experiences, collective memory, and social interactions. In this context, concepts such as genius loci and sense of place serve as manifestations of cultural and emotional understanding of space, playing a pivotal role in shaping spatial identity. Grounded in a semantic approach and focusing on cultural spaces, this study seeks to explore how social perception enables the representation of fundamental concepts like genius loci and sense of place. Accordingly, collective memory, cultural symbols, and social codes are examined as key factors in forming spatial experiences. Considering the challenges posed by globalization and identity threats in urban spaces, this paper posits that social perception—through semantic and mental layers—contributes to meaning-making and enhances a sense of belonging. Therefore, the central inquiry of this research is: how do subjective and collective experiences of space users contribute to the formation of spatial identity? The aim is to analyze the role of social perception in representing meaning-based concepts within identity-oriented cultural environments—concepts embodied in spatial structure, physical elements, and cultural order, which, if properly interpreted, can serve as a foundation for authentic, meaningful design rooted in local culture.

Methodology

This study adopts a qualitative research method and a phenomenological approach to deeply explore participants' lived experiences about cultural spaces. Data were collected through semi-structured interviews with 15 professionals—including architects, artists, urban planners, sociologists, and psychologists—in five selected cities (Isfahan, Shiraz, Yazd, Tabriz, and Kashan). Data analysis followed Colaizzi's seven-step method. Theoretical saturation was achieved by the 12th interview, with two additional interviews conducted for final validation. Lincoln and Guba's four criteria (Credibility, Transferability, Dependability, and Confirmability) were applied to assess the trustworthiness of the research. The interview structure was based on five dimensions of spatial perception: genius loci, sense of place, social perception, spatial identity, and spatial semantics. Emphasis was placed on capturing personal narratives to derive a coherent and authentic understanding of spatial perception.

Results and Discussion

Findings reveal that participants' lived experiences within historical cultural spaces in the selected cities encompass elements such as emotional attachment (Genius Loci), personal and collective memories (Sense of Place), subjective interpretations and collective representations (Social Perception), individual and social identity reflection (Spatial Identity), and internal understanding of space (Semantic Perception). These themes consistently emerged in the semi-structured interviews and were extracted as core meaning clusters through Colaizzi's analysis. Participants particularly emphasized the significance of cultural-local features, physical-perceptual elements, and social context of space, which—through interaction with collective memory and place attachment—shaped their perception of spatial meaning and identity. Hence, cultural spaces attain meaning and identity when users' lived experiences align with physical elements, cultural contexts, and emotional connections. Design and policymaking in such spaces should thus transcend mere form or function and instead focus on inner perceptions, collective memory, and profound human experiences. Utilizing a qualitative methodology and phenomenological perspective, this study offers a framework for understanding the intangible qualities of cultural spaces, potentially informing place-based design and urban decision-making.

تبیین ادراک اجتماعی بر بازنمایی «روح مکان-حس مکان»؛ از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت مند

محمد دبدبه: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

حبیب شاه حسینی: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

مرتضی صدیق: گروه معماری و شهرسازی، مؤسسه آموزش عالی دیلمان، دیلمان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۸ شماره صفحات: ۵۲-۶۵	فضاهای فرهنگی همواره بستری برای شکل گیری هویت جمعی و انتقال معانی در بستر اجتماع بوده اند. در این میان، آنچه به فضا معنا و جان می بخشد، پیوند میان ادراک اجتماعی و بازنمایی «روح مکان-حس مکان» است. مطالعه حاضر باهدف واکاوی تأثیر ادراک اجتماعی بر نحوه تبلور این مفاهیم در فضاهای فرهنگی هویت مند و از منظر معناشناسی، به دنبال پاسخ به این پرسش است که- چگونه تجربه جمعی و تفسیرهای ذهنی کاربران از مکان، در ایجاد احساس تعلق و هویت فضایی نقش آفرینی می کنند. این پژوهش از روش کیفی با رویکرد پدیدارشناسی بهره می برد تا ارتباطات معنادار میان ادراک اجتماعی و مفاهیم روح مکان و حس مکان، را در فضاهای فرهنگی هویت مند بررسی کند. گردآوری داده ها از طریق تحلیل متون نظری، منابع تاریخی، و نشانه های فرهنگی انجام پذیرفته و تلاش شده است تا از رهگذر خوانش لایه های معنایی و نشانه شناختی، جایگاه تجربه زیسته و معنا های جمعی در ساختار فضایی تبیین شود. یافته ها بر آن است که ادراک اجتماعی نه تنها در تجربه حسی-فضایی افراد از مکان، بلکه در بازتولید معانی نهفته در آن فضاها نیز نقش محوری دارد. «حس مکان»، در بستر تعاملات اجتماعی، حافظه جمعی و نمادهای فرهنگی تقویت می شود و در قالب «روح مکان»، بازتاب می یابد؛ روحی که با لایه های معنایی پنهان در ساختار فضایی گره خورده است. در نتیجه، پژوهش مورد تبیین آشکار ساخت که درک اجتماعی از مکان، از رهگذر لایه های معنایی و ادراکی، می تواند بازنمایی های غنی تری از روح مکان و حس مکان در فضاهای فرهنگی فراهم آورد. این ادراک، بر ساخته ای است از حضور فعالان کاربران، خاطره های مشترک و معنا های نمادینی که در ساختار کالبدی و نظم فضایی جای می گیرند. از این رو، طراحی فضاهای فرهنگی هویت مند در عصر معاصر نیازمند توجه به زبان مشترک کاربران و ارزش های بومی و اجتماعی در قالبی معناشناختی است.

واژگان کلیدی:

فضاهای فرهنگی

هویت

ادراک اجتماعی

روح مکان-حس مکان

معناشناسی

۱ استناد: دبدبه، محمد. شاه حسینی، حبیب. صدیق، مرتضی. (۱۴۰۴). تبیین ادراک اجتماعی بر بازنمایی «روح مکان-حس مکان»؛ از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت مند. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۵)، ۵۲-۶۵.

مقدمه

درک انسان از فضا تنها به ویژگی‌های فیزیکی آن محدود نمی‌شود؛ بلکه شامل لایه‌های پیچیده‌ای از معانی، احساسات و خاطرات است (Riva, 2018: 245). این لایه‌ها در تعامل با ادراک اجتماعی شکل می‌گیرند و به فضا هویت می‌بخشند. تجربه‌های زیسته و تعاملات اجتماعی نقش مهمی در شکل‌گیری «حس‌مکان» دارند (Ramyar, 2022: 239). مفهوم «روح‌مکان»، به‌عنوان جوهره‌ای از ویژگی‌های معنوی و فرهنگی یک فضا شناخته می‌شود که از طریق تعاملات اجتماعی و تجربیات جمعی تقویت می‌گردد. این مفهوم در ابعاد پدیدارشناسی به‌مثابه یک عنصر کلیدی در درک هویت‌مکان مورد توجه قرار گرفته است (Vecco, 2020: 226-228). ادراک اجتماعی از مکان تحت تأثیر عوامل متعددی به‌مانند حافظه جمعی، نمادهای فرهنگی و تعاملات اجتماعی بوده و در کنارهم به شکل‌گیری حس تعلق و هویت فضایی کمک می‌کنند (Strandberg, Ek Styvén, 2024: 2-5). تبیین تجربه‌های حسی در فضاهای فرهنگی، تأثیر قابل توجهی بر شکل‌گیری هویت‌مکان دارند این تجربه‌ها از طریق تعاملات حسی و عاطفی با فضا تقویت می‌شوند (Akdağ, Gülin Beyhan, 2024: 3-13). درک معنایی از فضا نیازمند تحلیل لایه‌های مختلفی از معانی است که از طریق نشانه‌ها، نمادها و ساختارهای فرهنگی منتقل می‌شوند. این تحلیل‌ها به فهم عمیق‌تری از ارتباط بین انسان و مکان منجر می‌شوند (Feist, 2022: 52). به‌طور خاص، مفهوم هویت‌مکان بخشی از هویت فردی و جمعی انسان‌ها شناخته می‌شود. این هویت از طریق تعامل با فضا و تجربه‌های زیسته شکل می‌گیرد و در طول زمان تثبیت می‌شود (Twigger-Ross, Uzzell, 1996: 209). به‌بیانی، حافظه جمعی نقش مهمی در شکل‌گیری حس‌مکان دارد. این حافظه به‌وسیله روایت‌های تاریخی، نمادهای فرهنگی و تجربیات مشترک تقویت می‌شود (Cordonnier et al. 2022: 3). درک اجتماعی از فضاهای فرهنگی می‌تواند به بازنمایی‌های متفاوتی از روح‌مکان منجر شود. این بازنمایی‌ها تحت تأثیر زمینه‌های فرهنگی، تاریخی، اجتماعی و نیازمند تحلیل‌های چندلایه قرار دارند و درک ما از فضا را شکل و حس تعلق به مکان را تقویت می‌کنند. در بسیاری از جوامع امروزی، معنا و تجربه مکان در معرض تهدید ناشی از جهانی‌سازی و یکپارچگی فرهنگی قرار گرفته است. این روند، تمایزات فضایی و ویژگی‌های بومی را در پس‌زمینه‌ای یکنواخت فرو برده و فرصت درک عمیق از فضاهای فرهنگی را کمرنگ ساخته است. از این‌رو، ضرورت بازگشت به زبان مشترک کاربران و عناصر هویت‌ساز در فضا، بیش‌ازپیش احساس می‌شود. درک اجتماعی، در چنین بستری به‌عنوان ابزاری برای بازآفرینی معنا و تقویت اصالت فضایی عمل می‌کند (Balogun, Aruoture, 2024: 1495-1500). در تفکر معاصر جهانی، فضا دیگر صرفاً بستر فیزیکی زیست نیست، بلکه ظرفی برای ذخیره‌سازی و بازتولید معناهای جمعی است (Oladapo Makinde, Amao, 2024: 75). فضاهای فرهنگی خاطرات و نمادهای اجتماعی را در خود جای می‌دهند و از طریق رمزگان‌های فرهنگی، حس مکان را شکل می‌دهند. درک حسی و عاطفی مخاطب، این معناها را فعال می‌سازد؛ از این‌رو طراحی چنین فضاهایی باید با هویت و ادراک جمعی کاربران هم‌سو باشد.

فضاهای فرهنگی نقش مهمی در شکل‌گیری هویت جمعی و انتقال معانی در بستر اجتماع دارند. اما چگونگی تأثیر ادراک اجتماعی بر بازنمایی مفاهیمی مانند «روح‌مکان» و «حس‌مکان»، در این فضاها نیازمند بررسی دقیق‌تری است. پرسش اصلی این تحقیق این است که - چگونه تجربه جمعی و تف‌سیرهای ذهنی کاربران از مکان در ایجاد احساس تعلق و هویت فضایی نقش‌آفرینی می‌کنند؟ - پاسخ به این پرسش می‌تواند به فهم عمیق‌تری از ارتباط بین انسان و فضا منجر شود. فرضیه تحقیق بر این استوار است که ادراک اجتماعی از مکان، از طریق لایه‌های معنایی و ادراکی، می‌تواند بازنمایی‌های غنی‌تری از روح‌مکان و حس‌مکان در فضاهای فرهنگی فراهم آورد. این ادراک بر ساخته‌ای است از حضور فعالانه کاربران، خاطره‌های مشترک و معناهای نمادینی که در ساختار کالبدی و نظم فضایی جای می‌گیرند. با تحلیل دقیق‌تر ارتباط بین ادراک اجتماعی و بازنمایی مفاهیم معنایی در فضاهای فرهنگی، می‌توان به طراحی فضاهایی دست یافت که با هویت فرهنگی و اجتماعی جامعه همخوانی دارند. در نتیجه هدف پژوهش، واکاوی تأثیر ادراک اجتماعی بر نحوه تبلور مفاهیم «روح‌مکان» و «حس‌مکان»، در فضاهای فرهنگی هویت‌مند از منظر معناشناسی است.

پیشینه تحقیق

مفهوم «حس‌مکان»، به‌عنوان پدیده‌ای چندلایه، در تقاطع علوم انسانی، معماری، جغرافیای انسانی و فناوری اطلاعات جغرافیایی، به‌تدریج به یکی از محورهای کلیدی تحلیل‌های محیطی بدل شده است. از تمایز مفهومی میان «فضا» و «مکان»، در اندیشه‌های

یی-فو توان^۱، تا روایت‌های شاعرانه از «توپوفیلیا»، یا دل‌بستگی عاطفی به مکان، و از مفهوم کهن «روح‌مکان» در سنت‌های معماری تا نظریه «بی‌مکانی»؛ /دوارد رلف^۲، همگی نشان می‌دهند که مکان نه فقط ظرفی برای گُش‌های انسانی، بلکه سازه‌ای هویتی و معنابخش است که در بستر تجربه زیسته شکل می‌گیرد. در همین راستا، مدل‌های تحلیلی دیوید کانتور^۳ و جان پانتور^۴، در تبیین ابعاد فیزیکی، کارکردی و معنایی مکان، به شناسایی عناصر سازنده این تجربه کمک کرده‌اند؛ عناصری که درهم‌تنیدگی آن‌ها، به شکل‌گیری حس مکان می‌انجامد. از سویی، با گسترش رویکردهای فناورانه در فهم و بازنمایی محیط، چالش‌هایی نوظهور پدید آمده است؛ به‌ویژه در حوزه سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی (GIS)، که عمدتاً در سطحی کمی و مکان‌مند عمل می‌کنند، بازنمایی مؤلفه‌های ذهنی و حسی مکان با دشواری‌هایی مواجه است. در این میان، رویکردهای مشارکتی همچون (PGIS) و (VGI)، تلاش کرده‌اند تا از خلال روایت‌های کاربران، داده‌هایی کیفی و معنایی در باره مکان گردآوری کنند. این تلاش‌ها، به‌ویژه در حوزه روان‌شناسی محیطی و جامعه‌شناسی شهری، بر اهمیت مؤلفه‌هایی چون دل‌بستگی، هویت و وابستگی مکانی تأکید دارند (Rezeg, Stéphane, Eveno, 2025: 1-36).

پدیده «جوامع محصور»، به مثابه بازتابی از تحولات کالبدی و اجتماعی در شهرهای معاصر، در تلاقی سیاست‌های نئولیبرال، شکاف‌های اقتصادی و میل به انزوای انتخابی، به یکی از جلوه‌های نوین سکونت شهری تبدیل شده‌اند. این فضاها، که با ویژگی‌هایی چون دیوارهای بلند، موانع فیزیکی، نظام‌های حفاظتی و خدمات رفاهی خاص تعریف می‌شوند، اغلب در پاسخ به نیاز اقشار پردرآمد به امنیت، پرستیژ و کنترل فضایی شکل می‌گیرند. در تحلیل این پدیده، نظریه «روح‌مکان»؛ کریستین نوربرگ-شولتز^۵، باتمركز بر سه مؤلفه تصویر، هویت و معنای نمادین، امکان تفسیر عمیق‌تری از تجربه زیسته در چنین فضاهایی را فراهم می‌آورد. در یک مطالعه مشخص شده است که اگرچه جوامع محصور واجد نشانه‌هایی از تمایز فضایی و نمادین‌اند، اما در پیوند با لایه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بستر شهری خود دچار گسست‌اند. این شکاف، به‌ویژه در مقایسه با الگوهای سنتی معماری، همچون حیاط‌های نیمه‌عمومی برجسته‌تر می‌گردد و نشان می‌دهد که ساختارهای نوین، هرچند منظم و کارکردی، در فقدان اتصال به حافظه مکان، به‌نوعی از «بی‌مکانی»، دچار می‌شوند که هویت فضایی را تضعیف می‌کند (Yıldız, Alkan Bala, 2022: 55-72).

خدمات اکوسیستم فرهنگی، به‌ویژه «حس مکان»، با چالش‌هایی نظیر تعریف ناکافی و روش‌های سنجش محدود روبه‌رو هستند. به‌طور خاص، خدمات ملموس به‌مانند تفریح یا زیبایی‌شناختی بیشتر از خدمات ناملموس به‌مثابه حس مکان به دلیل پیچیدگی مفهومی و وابستگی به ویژگی‌های فرهنگی و زبانی، قرار دارند. طوری که فقدان روش‌های استاندارد برای سنجش خدمات فرهنگی، مانع اصلی در ادغام این مفاهیم در سیاست‌های زیست‌محیطی است. از سویی، درک ویژگی‌های فرهنگی مناظر، نیازمند توجه به اصطلاحات محلی و تفاوت‌های زبانی است که اغلب در طبقه‌بندی‌های علمی نادیده گرفته می‌شوند. این امر نیاز و ارتباط بین ویژگی‌های فیزیکی مناظر و ادراکات فرهنگی را با تکیه بر داده‌های زبانی، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در تجلی پیوند فضا و فرهنگی تلقی می‌کند (Wartmann, Purves, 2018: 169-183).

مطالعات مرتبط با مکان و هویت مکان از دهه ۱۹۷۰ میلادی، با تأکید بر رویکردهای پدیدارشناختی شکل گرفتند. یی-فو توان، /دوارد رلف، و آن باتیمر^۶، با بررسی ابعاد روزمره و تجربه زیسته مکان، مفاهیمی مانند «حس تعلق مکان»، و «هویت مکان»، را مطرح کردند. مکان صرفاً یک فضای فیزیکی نیست، بلکه ساختاری پیچیده از تعاملات محیطی، انسانی، و معنایی است. در سال‌های اخیر، متیو پیترسون^۷ و دانیل آر. ویلیامز^۸ (۲۰۰۵م)، بر لزوم توسعه چارچوبی نظام‌مند برای درک مکان تأکید کرده‌اند و رویکرد «تکثرگرایی انتقادی»، را به‌عنوان راهی برای یکپارچه‌سازی نظریه‌های متناقض پیشنهاد داده‌اند. از سوی دیگر، فلسفه سیستماتیک جان گادولفین بنت^۹ باتمركز بر نقش اعداد در تحلیل پدیده‌ها، ابزاری مفهومی برای بررسی ساختارهای سه‌گانه و چندوجهی مکان فراهم کرد. وی، با

^۱ Yi-Fu Tuan

^۲ Edward Relph

^۳ David Canter

^۴ John Panter

^۵ Christian Norberg-Schulz

^۶ Anne Buttimer

^۷ Matthew E. Patterson

^۸ Daniel R. Williams

^۹ John Godolphin Bennett

معرفی شش تریاد (تعامل، هویت، آفرینش، تشدید، تحقق، و رهایی)، چارچوبی برای درک پویایی‌های مکان ارائه داد که فراتر از دوگانه‌های سنتی انسان/محیط، قرار می‌گیرد. این رویکرد به افراد کمک می‌کند تا مکان را به‌مثابه یک کل پویا و چندبعدی تحلیل کنند (Seamon, 2012: 3-12).

در سال‌های اخیر، تعامل انسان و کامپیوتر (HCI)، در بسترهای طبیعی، به‌ویژه در زمینه‌های رو ستایی و زیست‌بوم‌های بکر، با فقدان چارچوب‌های مفهومی بومی‌سازی شده و توجه به زمینه‌های فرهنگی و حسی مواجه بوده است. درحالی‌که طراحی فناوری اغلب بر تجربه‌های شهری متمرکز است، نیازهای کاربران در محیط‌های طبیعی به‌دلیل ویژگی‌های خاص مکان‌مندی، تجربه جسمانی و ریتم‌های اکولوژیک، نادیده گرفته می‌شود. این گسست، خود را در ناکارآمدی فناوری‌های رایج به‌مانند دستگاه‌های نمایشگر در نور طبیعی یا ناسازگاری شبکه‌های اجتماعی شهری با شیوه‌های زندگی روستایی آشکار می‌سازد. شیوه‌هایی که بتوانند با عناصر فرهنگی، بدنی و اکوسیستمی محیط‌های طبیعی همخوان شوند. تأکید بر ادراکات چندحسی، روایت‌های محلی و ارزش‌های بوم‌سازگار، چارچوبی مفهومی را رقم می‌زند که در آن، فناوری نه تنها ابزاری برای عملکرد، بلکه واسطه‌ای برای تعمیق پیوند میان انسان و طبیعت تلقی می‌شود. در این راستا، طراحی مبتنی بر «روح‌مکان»، به‌عنوان رویکردی کل‌نگرانه برای تجلی معنادار فناوری در بسترهای طبیعی، پیشنهاد می‌شود (Bidwell, Browning, 2010: 15-30).

برپایه (جدول ۱)، می‌توان پیشینه مطالعات انجام‌گرفته را به‌صورت تفصیلی مورد واکاوی قرار داد.

جدول ۱. پیشینه‌شناسی تفصیلی

ردیف	نویسنده	سال	عنوان	روش	نتایج
۱	احمد رزق ^{۱۰} استفان روش ^{۱۱} امانوئل اوونو ^{۱۲}	۲۰۲۰	<i>Toward A Sense Of Place Unified Conceptual Framework Based On A Narrative Review: A Way Of Feeding Place-Based GIS</i>	کیفی (مروری)	پژوهش با ارائه مدلی مفهومی بر آن است که حس‌مکان حاصل ادراک انسان از ویژگی‌های فیزیکی و اجتماعی مکان، و نگرش‌های وابسته به آن است؛ مدلی که قابلیت تلفیق با سامانه‌های اطلاعات جغرافیایی برای ارتقای مشارکت محلی در برنامه‌ریزی شهری را دارد.
۲	اُزلم ییلدیز ^{۱۳} حوّا الکان بالا ^{۱۴}	۲۰۲۰	<i>Genius Loci: Towards The Phenomenology Of Gated Community</i>	کیفی (رویکرد هرمنوتیک تفسیری)	پژوهش بر آن است جوامع محصور باتأکید بر امنیت و پرستیژ، به «غیرمکان»-هایی، بدل شده‌اند که هویت و حافظه شهری را تضعیف کرده‌اند. طراحی آینده باید بر مقیاس انسانی و هویت فرهنگی تمرکز کند.
۳	فلورینا ام. وارتمن ^{۱۵} راس اس. پوروز ^{۱۶}	۲۰۲۰	<i>Investigating Sense Of Place As A Cultural Ecosystem Service In Different Landscapes Through The Lens Of Language</i>	ترکیبی (کیفی-کمی)	پژوهش تأکید می‌کند که ادغام روش‌های زبانی و کیفی می‌تواند ابزاری قدرتمند برای سنجش خدمات اکوسیستم فرهنگی باشد، اما نیاز به توسعه چارچوب‌های استاندارد برای تفسیر داده‌های پیچیده دارد.
۴	دیوید سیمون ^{۱۷}	۲۰۲۰	<i>Place, Place Identity, And Phenomenology: A Triadic Interpretation Based On J.G. Bennett's Systematics</i>	کیفی (رویکرد پدیدارشناسی)	پژوهش نشان داد با رویکرد سیستماتیک نت، می‌توان مکان را به‌طور یکپارچه، فهم و طراحی کرد؛ جایی که هویت، معنا و عملکرد در پیوندی سه‌بعدی، پایداری و پاسخ‌گویی به نیازهای انسانی و زیست‌محیطی را ممکن می‌سازند.
۵	نیکولا جی. بیدول ^{۱۸} دیوید براونینگ ^{۱۹}	۲۰۲۰	<i>Pursuing Genius Loci: Interaction Design And Natural Places</i>	ترکیبی (رویکرد پدیدارشناسی)	پژوهش نشان می‌دهد طراحی فناوری در طبیعت باید فراتر از الگوهای شهری باشد و با ابعاد فرهنگی، جسمانی و زیستی محیط همخوان شود تا تعاملات، معنادار و بوم‌سازگار شکل گیرند.

^{۱۰} Ahmed Rezeg

^{۱۱} Stéphane Roche

^{۱۲} Emmanuel Eveno

^{۱۳} Özlem Yıldız

^{۱۴} Havva Alkan Bala

^{۱۵} Flurina M. Wartmann

^{۱۶} Ross S. Purves

^{۱۷} David Seamon

^{۱۸} Nicola J. Bidwell

^{۱۹} David Browning

جنبه نوآورانه این پژوهش در ترکیب بین‌رشته‌ای مفاهیم «ادراک اجتماعی»، «روح‌مکان» و «حس‌مکان»، از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت‌مند نهفته است؛ جایی که با رویکردی پدیدارشناسی-شناختی، از سطح تحلیل کالبدی فراتر رفته و به لایه‌های ذهنی، نشانه‌شناختی و تجربه زیسته کاربران می‌پردازد. این مطالعه باترکز بر بازنمایی معانی جمعی و حافظه فرهنگی در فضا، الگویی نوین برای فهم و طراحی فضاهای فرهنگی ارائه می‌دهد که با زبان مشترک کاربران و بسترهای هویتی جامعه هم‌راستاست.

ادبیات و مبانی نظری

- روح‌مکان

مفهومی ریشه‌دار در سنت‌های فلسفی و معماری است که به حضور کیفی و ادراکی مکان اشاره دارد؛ حضوری که فراتر از ویژگی‌های کالبدی و فیزیکی، به لایه‌های معنایی، حسی و تاریخی فضا پیوند می‌خورد. این اصطلاح که ریشه در سنت رومی دارد، در ابتدا به‌عنوان یک روح نگهبان یا نیروی محافظ مکان تعبیر می‌شد، اما در قرون جدید، به‌ویژه از قرن ۲۰ میلادی، در نظریه‌های معماری و پدیدارشناسی، معنایی ژرف‌تر و فلسفی یافت. (Vecco, 2020: 226). در سیر نظری این مفهوم کریستین نوربرگ-شولتز، را باید یکی از نخستین و اثرگذارترین نظریه‌پردازان معاصر دانست که مفهوم «روح‌مکان»، را به‌صورت نظام‌مند وارد مباحث معماری و پدیدارشناسی کرد. وی با الهام از پدیدارشناسی هایدگر، بر این نکته تأکید می‌کند که مکان صرفاً یک ظرف فیزیکی نیست، بلکه بستری برای بودن-انسان است؛ وی «روح‌مکان»، را حاصل تعامل میان طبیعت، معماری و تجربه انسانی می‌داند که از طریق ادراک حسی و حافظه تاریخی در ذهن افراد جای می‌گیرد (Norberg-Schulz, 1979: 28-89). یکی از متفکران اثرگذار در پرورش «مفهوم روح‌مکان»، مارتین هایدگر^{۲۰} است؛ هرچند که خود به‌صورت مستقیم از واژه «روح‌مکان»، استفاده نکرد، اما بنیان‌های فلسفی نظریه او درباره «سکونت»^{۲۱} و «جهان‌مندی»^{۲۲}، نقشی کلیدی در تبیین بنیادهای معنایی مکان ایفاء کرده است. هایدگر، تأکید دارد که انسان نه تنها در جهان است، بلکه با ساختن، در جهان مسکن می‌گزيند؛ و این سکونت، معنابخش‌ترین صورت بودن انسانی است. مکان دارای بار وجودی است و هر فضا از طریق تجربه زیسته و فهم انسانی، واجد «روح»-می‌گردد؛ روحی که با بافت تاریخی، فرهنگی و زیباشناختی آن گره خورده است (Heidegger, 1971: 11-23).

- حس‌مکان

نگرش چندبعدی و میان‌رشته‌ای است که در مباحث معماری، جغرافیا، روان‌شناسی محیطی و جامعه‌شناسی، به تجربه ادراکی، عاطفی و معنایی انسان از مکان اشاره دارد. برخلاف نگاه صرفاً عینی به فضا، مفهوم «حس‌مکان»، به درک ذهنی و احساسی می‌پردازد که در تعامل فرد با محیط پیرامون شکل می‌گیرد. این حس، آمیخته‌ای از خاطره، ارزش، هویت و پیوندهای فردی-اجتماعی با مکان است. «حس‌مکان»، به‌ویژه در بستر فضاهای فرهنگی، نقشی حیاتی در پایداری هویت فضایی، تعلق اجتماعی و بازتولید حافظه جمعی ایفاء می‌کند (Matlovičová, 2024: 70). از پیشگامان مفهوم‌سازی «حس‌مکان»، می‌توان به یی-فو تون، جغرافی‌دان و نظریه‌پرداز چینی-آمریکایی، اشاره کرد که تمایز بنیادینی میان «فضا» و «مکان» قائل است. از دیدگاه او، فضا، گستره‌ای انتزاعی و فاقد کیفیت است، درحالی که مکان، زمانی شکل می‌گیرد که انسان به آن معنا و احساس می‌بخشد. به بیانی، مکان محصول تجربه زیسته، خاطره، نام‌گذاری و نوعی ارتباط احساسی با محیط است. «حس‌مکان»، در نظریه تون، به منزله پیوندی میان فرد و محیط تعریف می‌شود که از رهگذر سکونت، تکرار، تعامل و روایت ساخته می‌شود (Tuan, 2001: 188-263). /دوارد رلف، در تبیین خود به پدیده‌آزین‌رفتن «حس‌مکان»، در نتیجه جهانی‌سازی، استانداردسازی و تکرار فرم‌های کالبدی در محیط‌های انسانی پرداخته. وی، معتقد بود که «بی‌مکانی»^{۲۳}، حالتی از گسست احساسی و ادراکی انسان از مکان است که در تضاد با «حس‌مکان»، به‌عنوان تجربه‌ای یگانه، خاص و پرمعنا از فضا قرار دارد. او با اتکاء به پدیدارشناسی، نشان داد که «حس‌مکان»، از راه تجربه مستقیم، درک شهودی و حضور در مکان شکل می‌گیرد (Relph, 1976: 27-39).

^{۲۰} Martin Heidegger

^{۲۱} Dwelling

^{۲۲} Being-In-The-World

^{۲۳} Placelessness

– ادراک اجتماعی

به فرایندی ذهنی و تفسیری اطلاق می‌شود که طی آن افراد، معانی خاصی را بر مبنای نشانه‌های فرهنگی، رفتارهای جمعی و روابط انسانی، به فضاها و پدیده‌ها نسبت می‌دهند. این ادراک، میانجی میان فرد و جامعه است و درک ما از محیط را به شدت تحت تأثیر تجربه‌های بین فردی، رمزگان اجتماعی، باورهای جمعی و الگوهای فرهنگی قرار می‌دهد. برخلاف ادراک حسی صرف که مبتنی بر تجربه مستقیم از محیط است، ادراک اجتماعی در لایه‌ای بالاتر عمل می‌کند و حاصل پردازش ذهنی اطلاعات رفتاری، فرهنگی و نمادین در بستر تعاملات اجتماعی است (Udoudom et al. 2024: 2-5). از دیدگاه هارولد کلی^{۲۴}، و جان تیبو^{۲۵}، در رابطه با نظریه‌های ادراک علی (اسناد روان‌شناسی)^{۲۶}، و در چارچوب روان‌شناسی اجتماعی، به نحوه نسبت دادن نیت و معانی به رفتارها پرداختند. در ادامه این خط فکری، ارویگ گافمن^{۲۷} به اتفاق آراء با مفهوم «ارائه خود در زندگی روزمره»، نشان دادند که چگونه فضاها با استفاده از رمزگان رفتاری، ساختارهای معناداری می‌یابند که توسط کاربران درک می‌شود. از منظر گافمن، ادراک اجتماعی فرایندی نمایی است که در بستر صحنه‌های اجتماعی مکان‌ها، معنا را بازتولید می‌کند و به فضا هویت می‌بخشد. در حوزه جامعه‌شناسی شهری و مطالعات محیطی هانری لوفور^{۲۸}، بر این نکته تأکید داشته است فضا صرفاً ظرفی فیزیکی نیست، بلکه تولیدی اجتماعی است که از رهگذر روابط قدرت، ساختارهای فرهنگی و تجربه‌های جمعی ساخته و ادراک می‌شود (Karplus, Meir, 2013: 24-28). در همین راستا، ادراک اجتماعی به عنوان یکی از مکانیزم‌های بنیادین «خوانش اجتماعی فضا»، عمل می‌کند؛ یعنی فرایندی که طی آن کاربران، لایه‌های پنهان فضا را با اتکاء به تجارب تاریخی، نشانه‌های رفتاری و حافظه‌ی جمعی تفسیر می‌کنند. این خوانش، فضا را از حالت بی‌جان کالبدی به وضعیتی اجتماعی-تفسیری ارتقاء می‌دهد.

– هویت فضایی

به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در مطالعات محیطی، شهرسازی و پدیدارشناسی مکان، به ویژگی‌ها و معانی‌ای اشاره دارد که فضا را از سایر فضاها متمایز کرده و به آن شخصیت، اعتبار و تداوم می‌بخشد. این هویت نه تنها بازتابی از ویژگی‌های کالبدی و بصری فضا است، بلکه در درون خود، روایت‌های تاریخی، الگوهای رفتاری و نمادهای فرهنگی نهفته‌ای را حمل می‌کند که توسط کاربران درک، تجربه و تفسیر می‌شوند. هویت فضایی در اصل، نقطه تلاقی میان واقعیت عینی فضا و ادراک ذهنی کاربران آن است (Mansour, Alves, Da Costa, 2023: 2). به طور خاص کوین لینچ^{۲۹}، به اهمیت عناصر شاخص فضایی در ایجاد تصویری ذهنی و منسجم از شهر تأکید دارد که خوانایی و قابلیت تصویرسازی محیط، از عناصر بنیادین هویت فضایی‌اند. کریستین نوربرگ-شولتز^{۳۰}، با تأکید بر مفهوم «روح‌مکان»، هویت فضایی را جلوه‌ای از پیوند میان انسان و محیط تعریف می‌کند که در بستر مکان و از طریق تجربه زیسته شکل می‌گیرد. از دید او، مکان‌هایی که واجد هویت‌اند، به انسان امکان زندگی اصیل را می‌دهند؛ زیرا قابلیت تبلور معنا، خاطره و تعلق را در خود دارند. هویت فضایی، برخلاف هویت کالبدی که بر ویژگی‌های ظاهری و فیزیکی بناست، بیشتر بر سازوکارهای درونی، تجربه‌های زیسته و ارتباطات اجتماعی متکی است. فضاهایی که از ظرف اجتماعی فعال، فرهنگی پویا و تاریخی غنی هستند، واجد هویت فضایی پررنگ‌تری‌اند؛ چراکه قابلیت برانگیختن حس تعلق، شناخت و هم‌بستگی را در میان کاربران خود دارند. این هویت می‌تواند در مقیاس‌های مختلف، از یک میدان شهری تا یک فضای فرهنگی کوچک، شکل گیرد و از طریق بازآفرینی، روایت‌گری، نشانه‌های بومی و کنش‌های جمعی تقویت شود (Natarajan, 2017: 2).

– معناشناسی فضا

در واقع معناشناسی فضا حوزه‌ای میان‌رشته‌ای در تلاقی معماری، زبان‌شناسی، فلسفه و پدیدارشناسی است که به چگونگی تشکیل معنا در بسترهای فضایی می‌پردازد. این رویکرد، فضا را نه صرفاً به مثابه ظرفی خنثی یا بستری فیزیکی، بلکه به عنوان متن یا ساختار نشانه‌ای در نظر می‌گیرد که قابلیت تولید و انتقال معنا را دارد. در این نگاه، معنا امری بیرونی یا از پیش تعریف شده نیست، بلکه در تعامل

^{۲۴} Harold Kelley

^{۲۵} John Thibaut

^{۲۶} Attribution Theory

^{۲۷} Erving Goffman

^{۲۸} Henri Lefebvre

^{۲۹} Kevin Lynch

کاربر با محیط، از خلال ادراک، حافظه، روایت و زبان به وجود می‌آید و دائماً بازتفسیر می‌شود (Soltani, Kırıcı, 2019: 2). نخستین گام‌های نظری در این زمینه را می‌توان در آثار/اومبرتو اکو^{۳۰}، رولان بارت^{۳۱} و هانری لوفور، ردیابی کرد؛ کسانی که با رویکرد نشانه‌شناسانه به فضا نگرینستند و آن را چونان نظامی از نشانه‌ها و رمزگان‌ها فهم کردند. بارت، در تحلیل خود از فضاهای شهری و فرهنگی، بر این نکته تأکید دارد که مکان، صرفاً مکان نیست، بلکه متنی است که از طریق زبان فرهنگی و خوانش اجتماعی، معنا می‌یابد. لوفور، بر سه سطح استدلال می‌کند «ادراک‌شده»، «تصورشده» و «زیسته‌شده». در معناشناسی فضا، مفهوم «بازنمایی»، نقش محوری دارد؛ بدین معنا که فضاها همواره توسط گنشگران انسانی رمزگذاری و سپس از سوی دیگران رمزگشایی می‌شوند. این رمزگان‌ها می‌توانند شامل الگوهای چیدمان، فرم‌های معماری، مصالح، رنگ، نور، یا حتی صدا و بوی محیط باشند. معناشناسی فضا در این سطح، همانند تحلیل یک زبان عمل می‌کند؛ زبانی که قواعد نحوی آن از طریق فرهنگ، حافظه جمعی، و سازوکارهای اجتماعی و سیاسی شکل گرفته است (Greenberg, 2021: 5-15).

پژوهش حاضر از منظر معناشناسی در فضاهای فرهنگی هویت‌مند به تبیین ادراک اجتماعی بر بازنمایی «روح مکان-حس مکان»، می‌پردازد. مرور ادبیات و مبانی نظری حاکی از آن است که فضاهای برخوردار از هویت فضایی و نظام‌های معناساز، قادرند از طریق گنش‌های اجتماعی، نشانه‌های بومی و تجربه‌های زیسته، معنا را بازتولید کرده و بستری برای درک عمیق‌تر پیوند انسان با محیط فراهم آورند. برپایه (جدول ۲)، می‌توان تدقیق این تفحص را ارائه کرد.

جدول ۲. تدقیق-تحلیل ادبیات و مبانی نظری مفاهیم کلیدی

ردیف	محور	ابعاد	نگرش	چشم‌انداز پژوهش
۱	روح مکان	❖ حافظه تاریخی ❖ لایه‌های پنهان ❖ تداوم فرهنگی ❖ تجربه رسته	کریستین نوربرگ-شولتز (پدیدارشناسی معماری) مارتین هایدگر (پدیدارشناسی هستی‌شناسانه)	- تحلیل لایه‌های پنهان در ساختار فضایی برای بازنمایی معنای درونی مکان‌های فرهنگی و تبیین پیوند میان حافظه جمعی و ساختار کلیدی؛
۲	حس مکان	❖ احساس تعلق ❖ دل‌بستگی مکانی ❖ تجربه ذهنی-زیستی ❖ تعامل ادراکی	یی-فو تون (جغرافیای انسانی-پدیدارشناسی) ادوارد رلف (پدیدارشناسی مکان)	- واکاوی نحوه شکل‌گیری حس تعلق در بستر تعاملات اجتماعی و نشانه‌های فرهنگی فضاهای هویت‌مند؛
۳	ادراک اجتماعی	❖ تفسیر جمعی ❖ تعامل اجتماعی ❖ دریافت نمادین ❖ تجربه میان‌ذهنی	هارولد کلی (روان‌شناسی اجتماعی-نظریه اسناد) جان تیبو (روان‌شناسی اجتماع-نظریه تبادل اجتماعی) اروینگ گافمن (تعامل‌گرایی نمادین-تحلیل نمایش‌نامه‌ای) هانری لوفور (مارکسیسم انتقادی-تولید اجتماعی فضا)	- بررسی تأثیر دریافت جمعی کاربران از فضا در تکوین معنای فرهنگی و بازتولید روح مکان و حس مکان؛
۴	هویت فضایی	❖ انسجام کالبدی ❖ ارزش‌های بومی ❖ حافظه مکانی ❖ تعلق فرهنگی	کوبین لینچ (ادراک محیطی-طراحی شهری) کریستین نوربرگ-شولتز -	- تحلیل پیوند ساختار فضایی با الگوهای هویتی جامعه و کارکردهای فرهنگی مکان در ارتقای بازنمایی هویت بومی؛
۵	معناشناسی فضا	❖ رمزگان فرهنگی ❖ نظام نشانه‌ای ❖ تأویل‌پذیری ❖ لایه‌های معنایی	اومبرتو اکو (نشانه‌شناسی-نظریه عمومی نشانه‌ها) رولان بارت (نشانه‌شناسی فرهنگی-تحلیل گفتمان) هانری لوفور -	- بهره‌گیری از معناشناسی برای تفسیر ساختارهای فرهنگی-فضایی و رمزگشایی از چگونگی شکل‌گیری روح مکان در بستر فرهنگی و ادراکی فضاهای شهری معاصر؛

^{۳۰} Umberto Eco

^{۳۱} Roland Barthes

مواد و روش تحقیق

روش تحقیق در نوشتار حاضر روش کیفی^{۳۲}، با رویکرد پدیدارشناسی^{۳۳} است. پدیدارشناسی در معنای خاص، رویکردی فلسفی به شمار می‌آید که به‌بررسی ساختارهای آگاهی و تجربه‌های زیسته افراد نسبت به یک پدیده می‌پردازد. در این رویکرد، تمرکز اصلی مطالعه بر درک بی‌واسطه و مستقیم افراد از تجربه‌هایشان است؛ به عبارتی، تنها منبع گردآوری داده‌ها، روایت‌ها و دریافت‌های شخصی مشارکت‌کنندگان از واقعیت موردتبیین می‌باشد. از این رو، الگویی که در این نوع پژوهش شکل می‌گیرد، برپایه برداشته‌های فردی و ادراک‌های زیسته از پدیده‌ای خاص استوار است، نه بر مبنای نظریه‌های ازپیش تدوین شده. تبیین نمونه‌کاوی در این پژوهش به‌مثابه محور اصلی بررسی در بخش «ادبیات و مبانی نظری»، شامل: (روح مکان-حس مکان-ادراک اجتماعی-هویت فضایی-معناشناسی فضا)، است که در شهرهای منتخب جستار حاضر؛ (اصفهان-شیراز-یزد-تبریز-کاشان)، بر مبنای روش نمونه‌گیری به‌صورت هدف‌مند^{۳۴}، از نوع گلوله‌برفی^{۳۵}، با مجموع ۱۵ نفر انجام شده است تا مشارکت‌کنندگانی انتخاب شوند که تجربه‌ای عمیق، توصیفی و قابل انتقال از فضا داشته باشند (معماران-هنرمندان-شهرسازان-جامعه‌شناسان-روان‌شناسان). و یافته‌های حاصل از مصاحبه نیمه ساختاریافته^{۳۶}، با ۱۲ نفر به اشباح نظری رسید. ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه نیمه ساختاریافته عمیق بوده است. طراحی سؤالات مصاحبه باهدف کشف ابعاد معنایی و ادراکی فضاهای فرهنگی صورت گرفت. ساختار مصاحبه‌ها در محور اصلی که پیشتر هم بیان شد تنظیم شد. میانگین زمان هر مصاحبه بین ۳۵ تا ۵۵ دقیقه بود. تمامی مصاحبه‌ها با رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان، ضبط صوتی و سپس به‌صورت کامل پیاده‌سازی و مستندسازی شدند. برای تحلیل داده‌ها از روش کلایزی^{۳۷}، در ۷ مرحله استفاده شد که شامل: (۱. خوانش مکرر متن مصاحبه‌ها، ۲. استخراج اظهارات معنادار، ۳. تدوین معانی ضمنی، ۴. خوشه‌بندی در قالب مضامین، ۵. ترکیب مضامین در ساختار کلی تجربه، ۶. نگارش توصیف جامع پدیدارشناختی، و ۷. بازبینی یافته‌ها توسط مشارکت‌کنندگان برای صحت و دقت. به‌طور خاص، اشباع نظری در مرحله مصاحبه با ۱۲ نفر به دست آمد، اما جهت اطمینان روایی^{۳۸}، ۲ مصاحبه دیگر نیز انجام شد. و به‌منظور پایایی^{۳۹}، برای سنجش کیفیت پژوهش از چهار معیار یوانا/اس. لینکلن^{۴۰} و اگون جی. گوبا^{۴۱}، بهره گرفته شد: الف) قابلیت اعتبار^{۴۲}؛ اعتبار یافته‌ها از طریق اشباع نظری در مصاحبه با ۱۲ نفر از مجموع ۱۵ مشارکت‌کننده تأمین گردید؛ همچنین با بازبینی مجدد نتایج توسط ۸ نفر از مشارکت‌کنندگان، تطابق برداشت‌های پژوهشگر با تجربه‌های زیسته ایشان مورد تأیید قرار گرفت. ب) قابلیت انتقال^{۴۳}؛ از طریق توصیف دقیق زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی فضاهای فرهنگی در ۵ شهر منتخب و نیز تنوع تخصصی مشارکت‌کنندگان (معماران، هنرمندان، شهرسازان، جامعه‌شناسان و روان‌شناسان)، امکان انتقال‌پذیری یافته‌ها به بافت‌های مشابه فراهم شد. ج) قابلیت اعتماد^{۴۴}؛ با استفاده از روش کلایزی، در ۷ مرحله، ثبت گام به گام روند تحلیل، و مستندسازی دقیق فرایندهای گردآوری، تحلیل و تفسیر داده‌ها، تلاش شد که پژوهش از ثبات و قابلیت بازتولید برخوردار باشد. و د) قابلیت تأیید^{۴۵}؛ به‌منظور کاهش سوگیری پژوهشگر، اظهارات مستقیم مشارکت‌کنندگان به‌عنوان مبنای استخراج مفاهیم کلیدی مورد استفاده قرار گرفت و کلیه اسناد، فایل‌های صوتی، پیاده‌سازی‌ها و یادداشت‌های میدانی، در قالب آرشیوی قابل دسترس و منظم نگهداری شد.

^{۳۲} Qualitative Research

^{۳۳} Phenomenological Approach

^{۳۴} Purposive Sampling

^{۳۵} Snowball Sampling

^{۳۶} Semi-Structured Interview

^{۳۷} Colaizzi

^{۳۸} Validity

^{۳۹} Reliability

^{۴۰} Yvonna S. Lincoln

^{۴۱} Egon G. Guba

^{۴۲} Credibility

^{۴۳} Transferability

^{۴۴} Dependability

^{۴۵} Confirmability

بحث و یافته‌های تحقیق

– گستره واکاوی

در راستای گردآوری داده‌های کیفی این پژوهش، تحلیل روایت‌های حاصل از تجربه زیسته و توصیفی ۱۲ مشارکت‌کننده نسبت به فضاهای فرهنگی هویت‌مند، مبنای استخراج یافته‌ها قرار گرفت برپایه (جدول ۳). در نهایت این فرایند منجر به شناسایی ۴ مضمون اصلی و ۲۰ مضمون فرعی شد برپایه (جدول ۴).

جدول ۳. ویژگی‌های مشخصات مشارکت‌کنندگان در مصاحبه

ردیف	کد مصاحبه‌شونده	حوزه تخصصی	شهر محل تجربه فضایی	مدت زمان مصاحبه (دقیقه)
۱	P-01	معمار	اصفهان	۴۲
۲	P-02	هنرمند	شیراز	۳۸
۳	P-03	شه‌ساز	یزد	۵۰
۴	P-04	جامعه‌شناس	تبریز	۴۷
۵	P-05	روان‌شناس	کاشان	۵۳
۶	P-06	معمار	شیراز	۳۹
۷	P-07	هنرمند	اصفهان	۴۴
۸	P-08	شه‌ساز	تبریز	۵۵
۹	P-09	جامعه‌شناس	اصفهان	۴۱
۱۰	P-10	روان‌شناس	شیراز	۴۸
۱۱	P-11	معمار	یزد	۴۶
۱۲	P-12	هنرمند	کاشان	۴۱

جدول ۴. مضامین اصلی و فرعی از به دست آمده از مصاحبه‌ها در رابطه با محورهای اصلی پژوهش

ردیف	مضمون‌های اصلی	مضمون‌های فرعی
۱	عوامل	← زمینه فرهنگی؛ ← کاربری اجتماعی؛ ← ساختار کالبدی؛ ← تعامل اجتماعی؛ ← نشانه هویتی؛
۲	شاخص‌ها	← خاطره‌انگیزی فضا؛ ← وضوح معنا؛ ← هویت جمعی؛ ← مشارکت فضایی؛ ← درک زیبایی؛
۳	سطوح	← حضور عمیق ← خوانایی فضایی ← تنوع تجربی ← هم‌زیستی اجتماعی ← پویایی رفتاری
۴	ترجیحات	← هویت‌مندی تاریخی ← تعامل‌پذیری اجتماعی ← معناگرایی فضایی ← تجربه چندحسی ← تداعی‌پذیری بالا

– تحلیل داده‌ها

به‌طور خاص، تحلیل داده‌ها در این پژوهش برپایهٔ چارچوبی مفهومی و پدیدارشناسانه، در قالب ۴ مضمون اصلی به‌دست‌آمده شامل: (عوامل، شاخص‌ها، سطوح و ترجیحات)، و بر مبنای پنج محور کلیدی (روح‌مکان، حس‌مکان، ادراک اجتماعی، هویت‌فضایی و معناشناسی فضا)، در ۵ شهر منتخب سامان‌یافته که نمایانگر ساختار یکپارچه‌ای از الگوی پژوهش حاضر است برپایهٔ (جدول ۵).

جدول ۵. ساختار تحلیلی-تطبیقی مضمون‌های ادراک اجتماعی مکان با تفکیک شهرهای منتخب پژوهش

مضامین اصلی	مضامین فرعی	توضیح	نمونه/واکنش	محور کلیدی	شهرهای مرتبط
(۱) عوامل	زمینهٔ فرهنگی	ارزش‌ها، سنت‌ها، حافظهٔ تاریخی	نشانه‌های میراثی، معماری بومی	روح‌مکان	اصفهان، یزد، کاشان
	کاربری اجتماعی	کارکردهای اجتماعی مکان	فضاهای تعامل‌پذیر، تجمعات محلی	ادراک اجتماعی	شیراز، تبریز
	ساختار کالبدی	ترکیب و فرم فیزیکی	نظم‌فضایی، سازمان‌دهی عملکردی	هویت‌فضایی	یزد، کاشان
	تعامل اجتماعی	امکان تعامل و ارتباطات اجتماعی	فضاهای اشتراکی، مسیرهای تعاملی	ادراک اجتماعی	اصفهان، شیراز
	نشانهٔ هویتی	عناصر نمایانگر هویت مکان	نقوش فرهنگی، فرم‌های نمادین	هویت‌فضایی	یزد، تبریز
(۲) شاخص‌ها	خاطره‌انگیزی فضا	پیوند با خاطرات جمعی	حضور در مکان‌های آشنا	حس‌مکان	اصفهان، کاشان
	وضوح معنا	شفافیت پیام فضا	نشانه‌گذاری روشن	معناشناسی فضا	یزد، تبریز
	هویت جمعی	ادراک مشترک از هویت مکان	مشارکت در رویدادها	هویت‌فضایی	شیراز، یزد
	مشارکت فضایی	مداخله و مشارکت کاربران	رویدادهای عمومی	ادراک اجتماعی	تبریز، کاشان
	درک زیبایی	زیبایی‌شناختی چندحسی	نور، رنگ، فرم	حس‌مکان	اصفهان، شیراز
(۳) سطوح	حضور عمیق	درگیری ذهنی و عاطفی	احساس تعلق	حس‌مکان	کاشان، یزد
	خوانایی فضایی	فهم آسان از فضا	جهت‌یابی آسان	معناشناسی فضا	تبریز، شیراز
	تنوع تجربی	گوناگونی عملکردها	تجربه‌های مختلف	ادراک اجتماعی	اصفهان، شیراز
	هم‌زیستی اجتماعی	هم‌نشینی گروه‌های مختلف	فضاهای ترکیبی	ادراک اجتماعی	تبریز، یزد
	پویایی رفتاری	تحریک‌پذیری بالا	حرکت و تنوع	هویت‌فضایی	اصفهان، کاشان
(۴) ترجیحات	هویت‌مندی تاریخی	ارزش‌گذاری پیشینه‌مکان	مکان‌های تاریخی	روح‌مکان	کاشان، یزد
	تعامل‌پذیری اجتماعی	تمایل به ارتباط‌پذیری	گفت‌وگو، نشست	ادراک اجتماعی	اصفهان، تبریز
	معناگرایی فضایی	جست‌وجوی معنا در فضا	نمادین بودن فضا	معناشناسی فضا	یزد، شیراز
	تجربهٔ چندحسی	تحریک حواس چندگانه	نور، صدا، بو	حس‌مکان	اصفهان، تبریز
	تداعی‌پذیری بالا	برانگیختن خاطرات	شباهت با مکان‌های گذشته	حس‌مکان	کاشان، شیراز

باتمركزبر تحلیل داده‌ها در این پژوهش باهدف تبیین سازوکارهای شکل‌گیری «ادراک اجتماعی از مکان»؛ در بستر فضاهای فرهنگی-هویتی، به‌گونه‌ای ساختارمند در ۴ سطح: عوامل، شاخص‌ها، سطوح، و ترجیحات و در ۵ محور مفهومی روح‌مکان، حس‌مکان، ادراک اجتماعی، هویت‌فضایی و معناشناسی فضا سازمان‌دهی شد. این ساختار تحلیلی-تطبیقی، ضمن پیوند مفاهیم نظری با داده‌های میدانی، امکان فهم عمیق‌تری از چگونگی تجربه و معناپردازی مکان را از منظر کاربران فراهم می‌سازد. در این چارچوب:

❖ «عوامل»؛ نشان‌دهندهٔ زیربناهای کالبدی، فرهنگی و اجتماعی مکان‌ها هستند که بستر اولیه برای درک و تجربهٔ فراهم می‌کنند.

❖ «شاخص‌ها»؛ به‌مثابهٔ معیارهایی برای سنجش کیفیت‌های مکانی از دیدگاه کاربران عمل می‌کنند.

❖ «سطوح»؛ به حالات و شدت‌های متنوعی اشاره دارند که شاخص‌ها در آن‌ها تجربه می‌شوند.

❖ «ترجیحات»؛ نیز منعکس‌کنندهٔ واکنش‌ها، سلاقی و گرایش‌های ادراکی کاربران در مواجهه با فضاها هستند.

نکتهٔ حائز اهمیت در این تحلیل تطبیقی، ارتباط مستقیم هر عنصر (مضامین فرعی)، با تجربهٔ مشارکت‌کنندگان در ۵ شهر فرهنگی منتخب (اصفهان، شیراز، یزد، تبریز، کاشان)، است؛ به‌گونه‌ای که هریک از مضامین اصلی در بستری خاص از این شهرها نمود یافته‌اند. این امر بیانگر آن است که ادراک مکان، پدیده‌ای بوم‌ساخته و وابسته به زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی محلی است. در نتیجه، نتایج حاصل از این جدول تحلیلی-تطبیقی، چشم‌انداز مناسبی برای حوزه‌های فضاهای هویتی فراهم می‌سازد تا باتکیه بر عناصر درونی تجربهٔ انسانی، طراحی فضاهای معنادار، مشارکت‌پذیر و هویت‌مند را هدف‌گذاری کنند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

این پژوهش باترکز نقش محوری ادراک اجتماعی در بازنمایی «روح‌مکان-حس‌مکان»، در فضاهای فرهنگی هویت‌مند، نشان داد که تجربه فضا فراتر از دریافت‌های فردی و متکی بر شبکه‌ای از تعاملات اجتماعی، حافظه جمعی و نمادهای فرهنگی است. این مؤلفه‌ها در کنارهم، فرایند معناسازی فضا را شکل می‌دهند و به بازتولید هویت مکانی کمک می‌کنند. ادراک اجتماعی، به عنوان فرایندی میان‌ذهنی، از طریق تجربه‌های مشترک و رمزگان فرهنگی، معنا را به فضا تزریق می‌کند. برخلاف برداشت فردمحور از فضا، نتایج نشان می‌دهد که فهم مشترک کاربران از محیط، بنیانی برای درک عمیق‌تر از هویت مکانی ایجاد می‌نماید. به طور خاص، مشارکت‌کنندگان براهمیت تجربه‌های زیسته، روایت‌های مشترک و نقش کاربران در انتقال معانی نهفته در فضا تأکید کردند. تحلیل داده‌ها نشان داد که فضاهای فرهنگی زمانی هویت می‌یابند که بتوانند پیوندی پویا بین گذشته (حافظه جمعی)، حال (تعاملات اجتماعی)، و آینده (بازتولید نمادین)، ایجاد کنند. تعاملات میان کاربران و بهره‌مندی از حافظه مشترک، شرایطی را فراهم می‌آورد که فضاهای فرهنگی به محلی برای انتقال ارزش‌های هویتی بدل شوند. مطالعه تطبیقی شهرهای منتخب در پژوهش، آشکار ساخت که ادراک مکان به شدت وابسته به زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی محلی است. به عبارتی شهرهای انتخابی در این جستار الگوهای بارز از نشانه‌های تاریخی، با کارکردهای اجتماعی چندلایه، نمونه‌هایی از تبلور «روح‌مکان-حس‌مکان»، در تعامل با ادراک جمعی هستند. این یافته‌ها تأیید می‌کند که طراحی فضاهای هویت‌مند نیازمند درک عمیق از زبان مشترک کاربران و ارزش‌های بومی توأمان با معناشناسی است تا از تقلیل مکان به یک ساختار صرفاً فیزیکی جلوگیری شود. نمادهای کالبدی، فرم‌های معماری و الگوهای رفتاری به مثابه زبان مشترک جامعه عمل می‌کنند. تحلیل معناشناختی این عناصر نشان‌داد که طراحی فضاهای فرهنگی تنها با خوانش لایه‌های پنهان می‌تواند موجب ارتقاء کیفیت ادراک و تعلق گردد. در عصر جهانی‌شدن و همگرایی فرهنگی، طراحی فضاهای برخوردار از هویت مستلزم توجه هم‌زمان به زبان مشترک کاربران و مؤلفه‌های بومی است. یافته‌ها حاکی از آن است که فضاهای موفق، آن‌هایی هستند که تعامل پویا میان کاربران و محیط را تسهیل نموده و از رهگذر نشانه‌های معنادار، حس تعلق را تقویت می‌کنند. طراحی این فضاها باید فراتر از نگاه کارکردگرایانه، به ابعاد عاطفی و نمادین فضا نیز توجه داشته باشد. در نتیجه، این پژوهش تأکید می‌کند که بازنمایی روح‌مکان-حس‌مکان، امری چندلایه و پویاست که از دل ارتباط متقابل میان ساختار کالبدی، حافظه جمعی و رمزگان فرهنگی از معناشناسی فضا سربرمی‌آورد. تقویت این پیوندها در طراحی معاصر، راهی مؤثر برای حفظ تنوع فرهنگی و دستیابی به اصالت در فضاهای فرهنگی هویت‌مند خواهد بود.

References

- Akdağ, Nurchihan. Gülin Beyhan, Şefika. (2024). *A Study On Sensory Analysis Of Memory Places*. Journal Of Arts, 13(6): 1-30.
- Balogun, Shyngle K. Aruoture, Ezekiel. (2024). *Cultural Homogenization Vs. Cultural Diversity: Social Media's Double-Edged Sword In The Age Of Globalization*. African Journal of Social and Behavioural Sciences (AJSBS), 14(4): 1491-1512.
- Bidwell, Nicola J. Browning, David. (2010). *Pursuing Genius Loci: Interaction Design And Natural Places*. Journal Of Pers Ubiquit Comput, 14(1): 15-30.
- Cordonnier, Aline. Rosoux, Valérie. Gijs, Anne-Sophie. Luminet Olivier. (2022). *Collective Memory: An Hourglass Between The Collective And The Individual*. Journal Of Memory. Mind & Media. 1(e8): 1-16.
- Feist, Jim. (2022). *Significance In Language: A Theory Of Semantics (1st ed.)*. Routledge.
- Greenberg, Gabriel. (2021). *Semantics Of Pictorial Space*. Journal Of Review of Philosophy and Psychology, 12(4): 1-41.
- Heidegger, Martin. (1971). *Poetry, Language, Thought*. Harper & Row.
- Karplus, Yuval. Meir, Avinoam. (2013). *The Production Of Space: A Neglected Perspective In Pastoral Research*. Journal Of Environment And Planning D Society And Space, 31(1): 23-42.
- Mansour, Hasan Mahmoud. Alves, Fernando Brandão. Da Costa, António Ricardo. (2023). *A Comprehensive Methodological Approach For The Assessment Of Urban Identity*. Journal Of Sustainability, 15(18): 1-26.

- Matlovičová, Kvetoslava. (2024). *The Triadic Nexus: Understanding The Interplay And Semantic Boundaries Between Place Identity, Place Image, And Place Reputation*. FOLIA GEOGRAPHICA International Scientific Journal, 66(1): 69-100.
- Natarajan, Lucy. (2017). *Socio-Spatial learning: A Case Study Of Community Knowledge In Participatory Spatial Planning*. Journal Of Progress In Planning, 111(1): 1-13.
- Norberg-Schulz, Christian. (1979). *Genius Loci: Towards A Phenomenology Of Architecture*. Rizzoli.
- Oladapo Makinde, Olusola. Amao, Funmilayo. (2024). *Henri Lefebvre Theory Of Space And Social Production Philosophy: A Critical Interpretation*. Global Journal Of Arts Humanity And Social Sciences, 4(1): 67-80.
- Ramyar, Reza. (2022). *Learning From Tradition: The Role Of Environment Perception Layers In Space Making- The Case Of The Persian Garden*. Journal Of Urban Management, 9(2): 238-249.
- Relph, Edward. (1976). *Place And Placelessness*. Pion.
- Rezeg, Ahmed. Stéphane, Roche. Eveno, Emmanuel. (2025). *Toward A Sense Of Place Unified Conceptual Framework Based On A Narrative Review: A Way Of Feeding Place-Based GIS*. Journal Of Land, 14(1): 1-36.
- Riva, Giuseppe. (2018). *The Neuroscience Of Body Memory: From The Self Through The Space To The Others*. Journal Of Cortex, 104(1): 241-260.
- Seamon, David. (2012). *Place, Place Identity, And Phenomenology: A Triadic Interpretation Based On J.G. Bennett's Systematics*. The Role Of Place Identity In The Perception, Understanding, And Design Of Built Environments, 3-21.
- Soltani, Saeid. Kırıcı, Nazan. (2019). *Phenomenology And Space In Architecture: Experience, Sensation And Meaning*. International Journal Of Architectural Engineering Technology, 6(1): 1-6.
- Strandberg, Carola. Ek Styvén, Maria. (2024). *The Multidimensionality Of Place Identity: A Systematic Concept Analysis And Framework Of Place-Related Identity Elements*. Journal Of Environmental Psychology, 95(102257): 1-18.
- Tuan, Yi-Fu. (2001). *Space And Place: The Perspective Of Experience*. University Of Minnesota Press.
- Twigger-Ross, Clare. Uzzell, David. (1996). *Place And Identity Processes*. Journal Of Environmental Psychology, 16(3): 205-220.
- Udoudom, Uduak. Bassey, Borono. George, Kufre. Asukwo Etifit, Samuel. (2024). *Impact Of Symbolic Interactionism, Pragmatism And Social Constructionism On Communication And Media Practice*. International Journal Of Humanities Education And Social Sciences, 2(1): 1-25.
- Vecco, Marilena. (2020). *Genius loci As A Meta-Concept*. Journal Of Cultural Heritage, 41(1): 225-231.
- Wartmann, Flurina M. Purves, Ross S. (2018). *Investigating Sense Of Place As A Cultural Ecosystem Service In Different Landscapes Through The Lens Of Language*. Journal Of Landscape And Urban Planning, 175(1): 169-183.
- Yıldız, Özlem. Alkan Bala, Havva. (2022). *Genius Logi: Towards The Phenomenology Of Gated Community*. DEPARCH Journal Of Design Planning And Aesthetics Research, 1(2): 55-72.